

RESEÑAS CONJUNTAS

ECOS DE LAS CELEBRACIONES DEL Vº CENTENARIO DEL DESCUBRIMIENTO DE AMÉRICA

Damos cuenta, con cierto retraso por la acumulación de reseñas, de algunas publicaciones aparecidas en 1994, 1995 y 1996 que contienen actas de congresos o de ciclos de conferencias celebrados con motivo del V Centenario y que interesan a la Edad Media.

Precursori di Cristoforo Colombo. Mercanti e banchieri piacentini nel mondo durante il Medioevo. Atti del Convegno Internazionale di Studi (1992), Banca di Piacenza, Deputazione di Storia Patria per le Province Parmensi, Bologna, Edizioni Analisi, 1994, 219 pp. Recoge las actas de un congreso celebrado en Piacenza en 1992, pues, aunque la ciudad sabe que no fue la patria de Cristóbal Colón, como quería la leyenda, quiso celebrar el quinto centenario del descubrimiento de América bajo los auspicios de la Banca di Piacenza y la Deputazione di Storia Patria per le Province Parmensi. En el congreso se presentaron doce estudios sobre los mercaderes y banqueros de Piacenza en diversos países de Europa, vistos como precursores de Colón por su audacia en buscar nuevos mercados para sus negocios en toda Europa y Asia.

Pierre Racine recuerda en su discurso inaugural la mala fama adquirida por los lombardos en diversos países de Europa, por practicar el préstamo con prenda desde época temprana, y como fueron expulsados de Francia por Felipe el Hermoso, aunque ya antes Jaime I les había expulsado en 1265 de Barcelona. Racine analiza por qué los piacentinos, hombres de interior, utilizaron Génova como puerto y como base comercial para el espeso entramado económico que tejieron entre Europa y Asia. Destaca la importancia de esos mercaderes en el inicio de las compañías comerciales y en el comercio del dinero, aunque su estrella declinó en los siglos XIV y XV.

Geo Pistarino, "Piacentini e Genovesi per il mondo: una premessa", ofrece una visión general de la actividad de los mercaderes piacentinos en Génova o desde Génova, ciudad con la que mantuvieron siempre una relación amistosa. Comenta también cuanto se sabe acerca de su presencia de China, Tabriz, o el Mar Negro hasta Portugal. Thomas Szabó, "Le vie terrestri di Piacenza", y Thérèse De Paulis, "Plaisance et les voies fluviales, estudian las vías terrestres y fluviales que hicieron posible la expansión comercial de la ciudad, mientras que Giorgio Fiori, "I Dolzani, banchieri piacentini del '300", estudia una de las familias más destacadas de Piacenza, en el ámbito del comercio y de la banca, que sin embargo, eran menos conocidos que los Scotti o Anguissola. Los demás autores se han centrado en la actividad de los piacentinos en diversos países. Así, por ejemplo, Giovanna Petti Balbi, "I piacentini tra Genova e i Paesi Bassi, Giuliana Albini, "Commercio di beni e commercio di denaro: I Piacentini, la società portoghese e la corte (secoli XIV-XV)", Pierre

"Anuario de Estudios Medievales", 30/1 (2000)

Racine, "Preteurs et marchands: les hommes d'affaires de Plaisance en Angleterre", y del mismo autor, "Les marchands placentins dans le royaume de France", Georges Jehel, "Les Placentins en Afrique du nord au Moyen Age", Michel Balard, "I piacentini in Cipro nel Trecento", Serghei Karpov, "I Piacentini nel Mar Nero, le priorità e le condizioni del commercio internazionale (secc. XIII-XIV)" y Laura Balletto, "I Piacentini nella Terrasanta", todos trabajos muy interesantes, sobre los cuales no podemos extendernos. A pesar de que hay alusiones a la presencia de placentinos en los reinos de Castilla y de la Corona de Aragón, particularmente en Barcelona y Mallorca, nadie ha estudiado esos ámbitos de actuación. El discurso de clausura de Jacques Heers, que comenta los puntos más destacados de las aportaciones del Congreso, señala que los lombardos, tan denostados como prestadores sobre prenda y usureros, no eran más que cuatro frente a los 491 franceses que se dedicaban a la misma práctica en las regiones donde, por orden del rey de Francia, se realizó una encuesta en 1400 para desenmascarar "toutes manières de Lombards et autres gens prestant à usure et faisant faux contraux illusoires", palabras muy cercanas a las usadas contra los lombardos, toscanos y seneses en tierras catalanas en la ofensiva para su expulsión aquel mismo año

En 1995, se publicó *La Spagna nell'età di Colombo*, a cura di Gabriella AIRALDI e Silvana FOSSATI RAITERI, Università di Genova, Istituto di Storia del Medioevo e dell'espansione europea, Genova, ECIG, 117 pp. El volumen, que parece el resultado de un ciclo de conferencias, contiene una serie de trabajos de alta divulgación, la mayoría sin notas pero con bibliografía, y en algún caso con notas. Se inicia con una breve introducción de Gabriella Airaldi, "Genova e Spagna nel Quattrocento", en la que resume las relaciones de Génova con los reinos hispánicos desde su colaboración en empresas contra el Islam a la rivalidad y las guerras luego con la Corona catalano-aragonesa hasta llegar a la estrecha colaboración en la época del descubrimiento. José Manuel Nieto Soria, en "Los fundamentos del poder político en la España colombina", presenta una síntesis del significado político del reinado de los Reyes Católicos, que desde unas bases claramente medievales vertebró un nuevo sistema político con potencialidades de centralización y autoritarismo regio, ampliando los recursos hacendísticos, usando la propaganda política, racionalizando la relación entre la Corona y las fuerzas políticas, consolidando la instituciones etc. El trabajo concluye con una amplísima selección bibliográfica. Consuelo Varela, en "Las Capitulaciones de Santa Fe y el almirantazgo de las Indias", hace un repaso de los genoveses que capitanearon la flota de los reyes de Castilla y de los reyes de Portugal durante la Edad Media, señalando que, entre 1373 y 1492, se interrumpió esa presencia en dicho cargo en Castilla, aunque continuó en Portugal. La autora cree que el modelo portugués fue el que Colón impuso en las capitulaciones de Santa Fe, cuando le fue otorgado el almirantazgo; el trabajo no tiene notas ni bibliografía. Silvana Fossati Raiteri, en "I trattati tra Genova e Spagna nel secolo XV", enumera algunos de los tratados de paz entre Génova y los reinos hispánicos hasta el firmado con los Reyes Católicos en 1493. Comenta con algún detalle más los de 1417 entre Génova y Alfonso el Magnánimo, un tratado con Castilla de 1423 y otro con la Corona catalano-aragonesa en 1428; el trabajo concluye con una brevísima bibliografía. Juan Gil, en "Sevilla, de 'feudo' nobiliario a puerto de las Indias", sigue con detenimiento los cambios

"Anuario de Estudios Medievales", 30/1 (2000)

experimentados por esa región: las guerras nobiliarias, el predominio de los duques de Medina Sidonia en la economía de la zona, donde poseía el puerto de Sanlúcar de Barrameda, el poder económico de los conversos sevillanos, el establecimiento de la Inquisición en Sevilla y sus repercusiones en este grupo que, a pesar de las dificultades, consiguieron intervenir en el comercio primerizo con América; se trata de un trabajo con notas y bien documentado. Cierra el volumen una colaboración de José Enrique Ruiz-Domenec, "Preludio al seculo d'Oro", también con notas.

También en 1995 se publicó *Mediterraneo Genovese. Storia e Architettura*. Atti del Convegno Internazionale di Genova (29 ottobre 1992), a cura di Gabriella AIRALDI e Paolo STRINGIA, Genova, Università degli Studi di Genova. Istituto di Storia del Medioevo e dell'Espansione Europea-ECIG, 156 pp. Las actas de este congreso celebrado también en 1992, contiene los siguientes trabajos: una contribución de Gabriella Airaldi, "Insediamento-investimento: Genova medievale nel Mediterraneo", que presenta las características más destacadas de los genoveses: el mar como actividad productiva, como inversión, el individualismo, la facciosidad, así como una rápida ojeada a la historia genovesa, desde las luchas con el Islam a la instalación de colonias en Oriente. Paolo Stringa, en "Architettura e urbanistica genovese nel Mediterraneo, i nuovi orizzonti della ricerca", presenta las posibilidades de investigación de las huellas genovesas en monumentos y urbanismo en las islas y en el Levante mediterráneo. Estas posibilidades se concretan en la comunicación de Benjamin Z. Jedar y Elizer Stern, "Un nuovo sguardo sul quartiere genovese di Acri", que demuestra la existencia de importantes restos del barrio genovés en Acri, corroborado con fotografías y planos, identificados con la ayuda de un inventario de las rentas que Génova poseía en la ciudad en 1249, que cita numerosos edificios, al menos 74 casas. Sandra Origone, en "Dalla Liguria all'Oltremare: i problemi dell'emigrazione", describe la necesidad de instalar población genovesa, funcionarios, mercaderes, marineros etc. en las colonias adquiridas en Ultramar para asegurar su funcionamiento y examina como se llevó a cabo esa emigración en distintos lugares. Michel Balard, en "La fiscalità di Caffa nel Quattrocento", analiza la estructura fiscal de Caffa, basada en impuestos indirectos, las gabelas, que se arrendaban en subasta, destaca la "cabella capitum", sobre el tráfico de esclavos. Romeo Pavoni, en "Liguri a Cipro tra i secoli XIII e XIV", analiza la presencia de genoveses en Chipre, así como sus inversiones, a partir de los protocolos notariales, detallando las diversas procedencias, de la misma Génova o de los lugares de su distrito ligur. Augusta Sila, en "I Lusignano nella Cronaca di Cristoforo di Cipro (sec. XV)", analiza la información proporcionada por esa crónica, escrita por un franciscano, que se incluye en apéndice. Mario Marcenaro, en "Appunti sulla 'riscoverta' di alcune colonie medievali genovesi sul Mar Nero", comenta los restos medievales de Caffa, Soldaia y Cembalo, en Crimea, y de Akçakoca, Ereğli-Eraclea, Hisarünü-Fyllos, Amasra, Sinope y Trebisonda, con numerosas fotografías. Panos Veneris, en "Dodecaneso, dall'Impero Bizantino, all'Impero Ottomano. Ponte tra Oriente e Occidente", hace un inventario de la presencia genovesa en las islas del Dodecaneso: Rodas, Kalymnos, Leros y Karpathos, con diversas fotografías. Paola Quattrini, en "I confini della città, architettura, codici, simboli, modelli", analiza algunos edificios en Bonifacio, Rovigno, Pirano, etc. y Génova, para poner de relieve las semejanzas

"Anuario de Estudios Medievales", 30/1 (2000)

constructivas. Luciano Grossi Bianchi, en "Una architettura tra Genova e Avignone: la tomba del cardinale Luca Fieschi", un estudio que reconstruye en lo posible ese monumento fúnebre desaparecido, que había estado ubicado en la catedral de San Lorenzo a mediados del siglo XIV. Concluye el libro otra contribución de Luciano Grossi Bianchi, "Una mareggiata nel porto di Genova nel 1612", donde a partir de ese incidente que provocó una gran destrucción en el puerto de Génova, se remonta a la construcción del puerto medieval, en sucesivas obras y ampliaciones que nunca consiguieron hacerlo del todo seguro hasta después de ese incidente; va acompañado de dibujos y planos del puerto antiguo, con indicación de las zonas de residencia de las grandes familias: Lomellini, De Marinis, Oliva, Panzani, Fieschi etc.

Ya en 1996 se publicaron las actas de otro congreso celebrado en 1992 en Génova, *Le vie del Mediterraneo. Relazioni tra Genova e Gerusalemme nel Medioevo e nell'età Moderna*. Atti del Convegno Internazionale di Genova (23-24 novembre 1992), a cura di Gabriella AIRALDI, Università degli Studi di Genova. Istituto di Storia del Medioevo e della Espansione Europea-Regione Liguria. Assessorato alla Cultura. Servizio Promozione culturale, en colaboración con Custodia di Terra Santa di Gerusalemme. Commissariato di Terra Santa di Genova, Genova, ECIG, 85 pp. Contiene los siguientes estudios, una presentación de Gabriella Airaldi, "Genova e Gerusalemme: il tempo delle scelte", y las contribuciones de Metodij Brlek, "Ricerche sulle origini del commissariato di Terra Santa in Genova", básicamente sobre época moderna, Sabrina Ravera, "Jacopo da Varagine, San Giovanni Battista e le crociate", Franco Martignone, "'Christiana Respublica' e idea de Crociata nell'ottica dei Cavalieri di Rodi alla fine del Medioevo", que ofrece en apéndice el discurso de Guillermo Caoursin, vicedecano de Rodas al papa Inocencio VIII el 26 de enero de 1485, para pedir ayuda a fin de defender la isla. Elena Parma, "Il parato pontificale seicentesco di Genova in San Salvatore di Gerusalemme". Riccardo Pacciani, "Indicazioni di Gerusalemme antica nell'architettura del primo '500 in Italia". Guido Farris, "Maiolica di farmacia tra Genova e Terra Santa". Michele Piccirillo, "Un modellino della basilica del Santo Sepolcro di Gerusalemme conservato a Malta", trabajos todos los últimos que se refieren básicamente a la época moderna.

MARÍA TERESA FERRER MALLOL
Institución Milá y Fontanals, CSIC. Barcelona

ESTUDIOS SOBRE COMUNIDADES JUDÍAS EN ITALIA Y LOS REINOS HISPÁNICOS

En 1994 se publicó *L'inquisizione e gli ebrei in Italia*, a cura de Michele LUZZATI, Roma-Bari, Laterza, 337 pp. El volumen recoge las actas de un congreso celebrado en Livorno y Pisa en 1992, con motivo del quinto centenario de la expulsión de los judíos de España, que tenía el objetivo de ofrecer una visión de conjunto de la actuación de la Inquisición contra los judíos en las diversas regiones de Italia. Hay que señalar que Livorno y Pisa acogieron a muchos de los sefarditas fugitivos, que no tuvieron que vivir en barrios judíos y fueron protegidos contra la Inquisición.

"Anuario de Estudios Medievales". 30/1 (2000)

Una parte de las contribuciones se refieren a la época medieval y otras a la moderna. Entre las primeras figura la de Kenneth R. Stow, "Ebrei e inquisitori (1250-1350)"; sintetiza la política papal frente a los judíos y especialmente el derecho que se arrogó de juzgarles puesto que consideró el judaísmo como una especie de herejía que, a través del Talmud, se apartaba de las esencias bíblicas, donde residía, según ella, la verdadera fe hebrea. Los ejemplos catalanes aducidos son bastante numerosos; se ocupa también de la doctrina expuesta por diversos inquisidores, en sus manuales especializados, entre ellos el catalán Nicolau Eimeric, sobre las cuestiones aludidas y sobre magia, préstamo, blasfemia y apostasía en casos de conversiones forzadas. Diego Quaglione se ocupa en "Il processo di Trento del 1475", de un proceso contra judíos por un supuesto homicidio ritual, ante el podestà, importante porque se fijaron en él estereotipos y argumentos que se usaron posteriormente para la propaganda y la persecución contra los judíos en época moderna. Michele Olivari, en "Inquisizione spagnola ed ebraismo", hace una síntesis de la nueva inquisición española implantada en 1480 hasta la expulsión de los judíos de España, comentando diversos procesos y la influencia de ese tribunal en la sociedad hebrea, a pesar de que en principio no se dirigía contra ella, sino contra los conversos judaizantes. Robert Rowland, "L'Inquisizione portoghese e gli ebrei", resume en sus primeras páginas como ese tribunal afectó a los judíos portugueses, además de los conversos; señala también el aumento de la población judía en Portugal después de la expulsión de los judíos de España, por haber acogido a muchos de éstos, hasta su expulsión también de Portugal en 1497. También se ocupa, en parte, de la época medieval el trabajo de Francesco Renda, "L'Inquisizione e gli ebrei in Sicilia" que señala la diferencia no solo entre la inquisición de rito antiguo y la de rito moderno sino también dentro de esta última, entre la romana y la española. Tanto Sicilia como Cerdeña, por pertenecer a la Corona de Aragón, conocieron la Inquisición española, mucho más destructiva que la de las demás regiones italianas; sigue los procedimientos judiciales de fines del siglo XV y XVI. También Vittorio Sciuti Russi, "Ebrei, inquisizione, parlamenti nella Sicilia del primo Cinquecento", dedica sus primeras páginas a una introducción sobre la época tardomedieval. Igualmente el medievalista deberá consultar la aportación de Agostino Borromeo sobre "Inquisizione e "conversos" nella Sardegna spagnola, que también inicialmente se ocupa de la población hebrea en Cerdeña en los últimos tiempos de la Edad Media. El volumen cuenta con índice de nombres y lugares.

Igualmente en 1994, Emilio MITRE FERNÁNDEZ publicó *Los judíos de Castilla en tiempo de Enrique III. El Pogrom de 1391*, Valladolid, Universidad de Valladolid, Secretariado de Publicaciones, 147 pp. en el que procura evaluar los acontecimientos de 1391 y sus consecuencias a la luz de los estudios realizados durante más de cien años y de sus propias aportaciones. Hay que descartar la tesis de una conjura para explicar la difusión de este movimiento violento por el reino de Castilla y después por la Corona de Aragón, que era la tesis defendida en su día por Amador de los Ríos. Otros autores, como L. Suárez Fernández, han hablado de un programa que tenía como objetivo el bautizo de los judíos y que resultó acelerado por el indeseado brote de violencia, mientras que J.M. Monsalvo hablaba de un marco de antijudaísmo en el que se abrió un proceso violento, que descargó sobre los judíos, como grupo social más débil, el resentimiento de las masas populares por

"Anuario de Estudios Medievales", 30/1 (2000)

la situación económica. El autor se pregunta si el pogrom de 1391 fue realmente un fenómeno inevitable dentro de una sucesión de acontecimientos que acabaron llevando a la expulsión de los judíos cien años después; cree que tal encadenamiento inevitable no existe porque pese a la fobia antijudía y a los ordenamientos adversos de 1405 o 1412, las comunidades hebreas fueron recuperándose tanto desde el punto de vista institucional como demográfico a lo largo del siglo XV; el fracaso de la política de atracción pacífica sería el que acabaría empujando a los Reyes Católicos a expulsarles. Como desencadenantes del pogrom el autor acepta la existencia de un frente antijudío y de una coyuntura especial que facilitó el estallido violento: los años de crisis del reinado de Juan I y el vacío de poder que se produjo a su muerte, poco antes del estallido del pogrom, que se correspondió, en el campo eclesiástico, con otro vacío de autoridad en la diócesis de Sevilla, donde el arzobispo Pedro Gómez Barroso, que hasta entonces había refrenado los impulsos y las actuaciones antisemitas del arcediano de Écija, Ferran Martínez, había muerto en 1390. El pogrom de 1391 fue un hecho traumático en la historia del pueblo hebreo y marcó una profunda huella.

La obra está estructurada en cuatro capítulos, con introducción y conclusiones. El primer capítulo está dedicado a los estallidos antijudíos en Castilla de 1391, implicaciones y efectos colaterales, especialmente el contagio a la Corona catalano-aragonesa. El segundo capítulo trata del frente antijudío: el papel de los predicadores, la normativa canónica y el antijudaísmo, la presión popular y el papel de las ciudades, el papel de los conversos. El tercer capítulo se titula "La corona castellana y los judíos en la transición al siglo XV: los efectos socioeconómicos inmediatos a la crisis" y se presta atención al papel de la realeza castellana en tiempos de Enrique III, la población hebrea y el número de víctimas —de seguro no tan elevado como se había creído porque tampoco la población judía era tan elevada como se había supuesto—, el declive de las comunidades hebreas y los vínculos profesionales de la población hebrea. El cuarto capítulo comenta el antijudaísmo y la alteridad religiosa: la visión del "otro" religioso en tiempos de pogrom, cristianos, judíos y conversos, la situación de los "otros" cristianos en torno al 1400 y un caso de converso modélico: Selomoh Ha-Levi/Pablo de Santa María. La obra se completa con un apéndice que recoge los documentos más significativos sobre los sucesos de 1391 y sus consecuencias, así como la narración de los hechos por distintos cronistas, cristianos y judíos. Un elenco bibliográfico cierra el volumen, que es, sin duda, una síntesis muy informada y valiosa de los hechos, significado y consecuencias.

En 1996, Marcella TCHIMINO publicó *Declarante de los judíos (Manuscrito 74 de la Biblioteca Xeral de Santiago de Compostela)*, con introducción histórica-crítica y notas de Carlos del VALLE, Madrid, Aben Ezra Ediciones, 206 pp. Se trata de una obra de polémica cristiana contra judíos, que había permanecido inédita y que se conservaba en un único manuscrito en la Biblioteca Xeral de Santiago de Compostela. La obra no llevaba título, pero ha sido conocida como "Libro declarante" por ser esa una denominación usada en otras obras de polémica antijudía. La autora lo fecha en la segunda mitad del siglo XV, entre los años cincuenta y setenta. La obra, en forma de diálogo entre un cristiano y un judío, consta de tres partes. En la primera el autor intenta demostrar la verdad de la interpretación cristiana del antiguo Testamento, recurriendo a veces al Talmud y a otros escritos judíos. En la segunda

parte se desarrollan doce objeciones de los judíos contra la fe cristiana, seguidas de la solución cristiana; giran fundamentalmente alrededor de la venida del Mesías. La tercera parte reafirma las soluciones dadas y confirma que ha sido probada la venida del Mesías. Las notas histórico-críticas de C. del Valle amplían la breve introducción de la autora. Se ocupa del tiempo y autor de la obra, y de la estructura, objetivo y propósito de dicha obra. También traza una síntesis de la condición de los judíos en la Edad Media en los países cristianos, todo ello profusamente anotado, demostrando su dominio del tema. La edición, muy cuidada, se presenta como edición filológica, es decir, las letras abreviadas han sido transcritas en cursiva. La obra concluye con un vocabulario del "Declarante y un resumen en inglés.

En 1997, José-Vicente NICLÓS publicó *Sem Tob ibn Shaprut. "La piedra de toque" (Eben Bohan). Una obra de controversia judeo-cristiana. Introducción, edición crítica, traducción y notas al Libro I*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (Bibliotheca Hispana Biblica, 16), dentro de un proyecto de investigación que se propone estudiar y editar las fuentes de la controversia judeocristiana en la época medieval española. Es la primera edición del libro primero de "La Piedra de Toque", una obra que surgió a consecuencia de la controversia entre el rabino Ibn Shaprut y el cardenal Pedro de Luna en Pamplona, a finales del siglo XIV. La edición va precedida de una amplia introducción donde se da una visión de la población judía de Navarra durante el siglo XIV, las dificultades afrontadas por esa comunidad durante el siglo XIV, la peste negra, las guerras y especialmente algunas revueltas populares que derivaron en ataques a los judíos en Estella en 1328, aunque no hubo pogrom en 1391 ni conversiones obligadas. Se sintetizan igualmente la carga impositiva que soportaban los judíos y la vida en las aljamas, la relación con la Iglesia. El autor presenta una extensa biografía de Sem Tob Ibn Shaprut, que residió un tiempo en la Corona de Aragón, donde practicó la medicina. La disputa con Pedro de Luna tuvo lugar en Pamplona en 1379. El autor se ocupa después de la producción literaria de Ibn Shaprut y se detiene en el análisis del "Eben Bohan". También en este caso la obra se presenta en forma dialogada, entre un judío y un cristiano; el peso argumentativo recae sobre el doctor judío. Según el autor, el problema del libro de Ibn Shaprut es su estructura y composición por etapas, con libros de extensión muy desigual, y su conservación en dos familias de textos. De estos problemas se ocupa el autor en parte de la introducción dedicada al estudio del texto crítico, donde se describen los manuscritos de las dos familias. Cierra esta parte del libro una larga lista de la bibliografía usada. La edición del texto es bilingüe, en páginas enfrentadas, lo que permitirá a los expertos controlar la versión ofrecida por el Dr. Niclós. La edición se ve enriquecida por las numerosas notas a pie de página con información sobre fuentes del texto y noticias sobre el contexto histórico además de las notas propiamente textuales. La obra concluye con un índice de citas y otro de materias. Se trata, pues, de una edición muy cuidada, tanto en la presentación del texto como en el estudio introductorio, producto, sin duda, de muchas horas de trabajo.

MARÍA TERESA FERRER MALLOL
Institución Milá y Fontanals, CSIC. Barcelona

PUBLICACIONES REFERENTES AL MUNDO ISLÁMICO

L'Expulsió dels moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià, 380 aniversari de l'expulsió dels moriscos. Congrés internacional (Sant Carles de la Ràpita 5-9 desembre de 1990), Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, Barcelona, 1994, 418 pp.

Pel setembre de 1610, 41.592 moriscos de Catalunya i Aragó foren expulsats i embarcaren al port dels Alfacs de Sant Carles de la Ràpita cap a l'exili. L'any 1990 fou celebrat un congrés commemoratiu a Sant Carles de la Ràpita que després fou publicat. Les contribucions que interessen a la història medieval són les següents: Mikel de Epalza, "La moriscologia como ciencia histórica, en la actualidad", que posa de relleu que l'expulsió dels moriscos fou una de les més grans migracions humanes del s. XVII, ja que afectà gairebé mig milió de persones i comenta l'activitat científica sobre aquest tema, publicacions, trobades, línies metodològiques etc. Maria Teresa Ferrer i Mallol, "L'emigració dels sarraïns residents a Catalunya, a Aragó i al País Valencià durant la baixa edat mitjana", sintetitza per al segle XIV les seves recerques anteriors i exposa les noves recerques fetes per al segle XV, molt documentades. Durant el segle XIV el dret dels sarraïns residents a la Corona catalano-aragonesa a emigrar s'anà restringint a causa de la por a la despoblació i l'any 1403 l'emigració fou prohibida al País Valencià. Malgrat aquesta constitució de Corts, hi hagué períodes del segle XV en què la llei fou oblidada i continuà l'emigració, bé que en contingents reduïts. A Catalunya, malgrat que no havia estat prohibida, quedà pràcticament tallada en el segle XV, fora dels anys 1455-1456, bé que alguns sarraïns catalans sortien per València. L'emigració il·legal és impossible d'avaluar, però se sap que existia i que era important. Pascual Ortega, "Los sarracenos del Ebro catalán (siglos XII-XV)", pren com a punt de partida del seu estudi les capitulacions després de la conquesta. Comenta les diferents menes de documents que poden ser útils per a l'estudi de la població. Fa notar l'extrema mobilitat de les famílies sarraïnes i es pregunta la causa de la disminució de la població apuntant diverses hipòtesis. Analitza les formes d'explotació de la terra a través de l'estudi de diversos capbreus i quaderns de rendes reials o dels ordes del Temple o Hospital, procedents de la regió de l'Ebre (1373, 1487, 1416, 1495 etc.). Assenyala la fragmentació de la propietat agrària i la petita extensió de les parcel·les conreades pels sarraïns. Analitza el règim de tinença de la terra i indica que el règim predominant és l'eixariquia, una mena d'emfiteusi, per la qual el pagès ha de lliurar una part de fruits, però la terra no li pot ser embargada i no ha de presentar document acreditatiu de tinença; en cas de venda ha de pagar la quarta part de preu al rei o al senyor del lloc, una mena de lluïisme; en els darrers temps de l'Edat Mitjana hi ha una tendència a assimilar eixariquia i emfiteusi. També assenyala que hi ha sarraïns que tenen propietats franques i altres que les adquireixen en règim emfiteutic a cens fix, com els cristians, sobretot quan desborden les terres assignades als sarraïns en el moment de la conquesta, en els segles XIV i XV. La separació de les zones mora i cristiana servia per a definir la fiscalitat agrària, que també és comentada detalladament per l'autor. L.P. Harvey, "The Moriscos and their International Relations", s'ocupa breument de les

"Anuario de Estudios Medievales", 30/1 (2000)

pressions fetes al soldà de Babilònia perque amenacés amb tractar els seus súbdits cristians de la mateixa manera que els musulmans a Castella, qüestió de la que s'ocupà Pedro Màrtir de Angleria. Farhat Dacraoui, "Integration ou exclusion des minorités religieuses. La conception islamique traditionnelle", que fa un estudi de la situació jurídica de les minories religioses jueva i cristiana a territori musulmà i de les obligacions de les comunitats islàmiques sota domini cristià segons la doctrina islàmica i les 'fatwa' redactades per diverses autoritats religioses donant opinió sobre les responsabilitats dels cadis que s'havien quedat en terra cristiana i sobre l'obligació d'emigrar; alguna d'aquestes 'fatwa' condemna també els sarraïns hispànics que, arribats al Magrib, es queixaven de les condicions de vida que hi trobaven i pretenien tornar a llur país d'origen, en territori cristià. Hi hagué també una tendència menys rigurosa que procurava justificar l'actitud dels que es quedaven sota domini cristià, tenint en compte la realitat històrica. Djomaa Cheikha, "L'écho de la tragédie des mudéjars et des morisques dans la poésie andalouse", recull i comenta interessants textos poètics, datats, sobre esdeveniments diversos, pèrdues de ciutats durant la conquesta cristiana etc., es fica especialment en la situació dels musulmans sota domini cristià abans de la caiguda de Granada i després de la caiguda, l'expulsió etc. Josefina Mutgé i Vives, "Els sarraïns de Lleida i la seva activitat", fa una interessant aportació comentant els principals oficis artesans i professions als quals es dedicaven els sarraïns lleidatans: terrissaires, ferrers i altres artesanies del ferro, mestres de cases, perpunters, fusters, saboners, comerciants, manescals, barbers, llevadores i metgesses, tamboriners, torsimanys etc. La resta dels treballs tracten d'època moderna.

L'Islam i Catalunya; L'Islam i Catalunya. Catàleg, Barcelona, Institut Català de la Mediterrània, Lunweg Editores S.A., Museu d'Història de Catalunya, 1998, 2 vols. 366 i 165 pp.

A finals de novembre de 1998 s'inaugurava al Museu d'Història de Catalunya l'exposició *L'Islam i Catalunya*, organitzada per aquest museu i l'Institut Català de la Mediterrània. Arran d'aquesta exposició s'editaren dos interessants volums que venien a complementar-la, el catàleg i un recull d'articles sobre aquest tema. Exposició, catàleg i estudis presenten, especialment els darrers, una ordenació diferent, la qual cosa implica que els haguem de tractar de separatament. L'exposició s'organitzà al voltant de sis àmbits temàtics que segueixen un relatiu ordre cronològic, excepte en el primer cas, "L'Islam una civilització mediterrània", de caire més ideològic. En aquest primer àmbit s'apunten una idea que pretén emmarcar el conjunt de l'exposició: la mediterraneïtat de l'Islam. Donat el caràcter didàctic de l'exposició era imprescindible recalcar la mediterraneïtat de l'Islam, tot i que això no havia de fer oblidar —com ocorria— que l'Islam com a religió i com a civilització es va estendre i s'estén per altres àrees i, per tant, la mediterraneïtat no és una característica intrínseca de l'Islam, sinó un dels àmbits en què s'ha desenvolupat. El primer àmbit històric, "Segell de la Profecia", pretenia, encara dins del didactisme evident de l'exposició, recalcar la "dualitat" (semàntica) de l'Islam, alhora una religió (l'islam) i una civilització (l'Islam), dues realitats ni molt menys coincidents de forma sistemàtica i exacta. Malauradament, al meu entendre, no s'aconseguí plasmar amb claredat aquesta idea,

"Anuario de Estudios Medievales", 30/1 (2000)

interessantíssima i imprescindible per a qualsevol aproximació tant a l'islam com a l'Íslam. Si aquests dos primers àmbits buscaven acomplir l'objectiu més *abstracte* de l'exposició —millorar la comprensió de la cultura islàmica i les seves gents—, els següents àmbits cercaven apropar-nos a una *relació poc divulgada de la nostra història* (Catàleg, p. 11), la història de l'Íslam, l'islam i els musulmans a Catalunya o, en un primer moment, al territori que en el futur serà Catalunya. Combinant, amb resultats desiguals, dues tècniques museístiques, la *clàssica* d'exposició de peces de valor històric, artístic o museístic, i la *moderna* de recreació d'espais i ambients, l'exposició repassava l'Àndalus *català* (“Una país anomenat al-Andalus”), les comunitats musulmanes a la Catalunya medieval i moderna (“A l'ombra de la creu”) —amb referències a les relacions de tot tipus entre Catalunya i l'Íslam a l'Edat Mitjana—, el colonialisme i l'orientalisme científic i artístic hispànics (“A l'Àfrica, minyons!”) i l'actual presència islàmica a Catalunya (“Ciutadans de Catalunya”). A primera vista ja es perceben algunes llacunes en aquesta seqüència històrica. En primer lloc, el salt entre l'expulsió dels moriscs i el colonialisme i l'orientalisme, que donava a entendre com un tall en les relacions catalanoislàmiques —si se'm permet aquest adjectiu tan eteri—. Si són per tothom conegudes les *relacions* corsàries catalanobarbaresques de l'Edat Moderna, així com tot el fenomen morisc, treballs recents han posat al descobert que l'Íslam seguí sent un espai de comerç per als catalans, malgrat totes les prohibicions i conflictes, entre els segles XVI i XVIII. En aquest sentit, el buit de l'exposició desvirtuava aquesta relativa continuïtat —que s'adapta en cada moment, evidentment, a les circumstàncies històriques— que la historiografia va poc a poc reivindicant. Un nou tall es donava entre el colonialisme i l'actualitat més recent, plasmada en la immigració de musulmans a Catalunya. En aquest darrer cas, a més, es percebia una certa confusió conceptual entre Íslam, Món àrab i Màgrib i entre immigrant —del Tercer Món— i musulmà, que desconnectava aquest darrer àmbit de la resta de l'exposició —fins i tot el tractament museístic del tema era radicalment diferent—. També crea una certa confusió que l'exposició es cenyeixi massa rigidament al marc geogràfic del Principat, que impedeix, per exemple, que personatges medievals tan cabdals i singulars en les relacions catalanoislàmiques com els mallorquins Ramon Llull i Anselm Turmeda no apareguin representats. Respecte a la forma de l'exposició, cal destacar algunes solucions realment impactants i eficaces. Personalment, vaig trobar colpidora la col·lecció de claus que simbolitzava l'expulsió dels moriscs, així com realment efectiva la visualització en les parets de cites dobles que bé es complementaven bé es matisaven. En recordo especialment una de molt *didàctica*: dues visions de l'expansió islàmica, l'apocalíptica d'una carta del papa Joan VIII i la pacífica de la crònica d'ar-Razí.

Directament relacionat amb l'exposició, el Catàleg ofereix la possibilitat d'ampliar les notícies sobre gairebé totes les peces exposades i d'altres que no s'aconseguien d'exposar —problemes tècnics d'última hora—, però el comentari de les quals ja estava a punt i que, pel valor d'aquell, s'han mantingut al catàleg. Els comentaris, introduïts per la descripció i identificació de l'objecte exposat, són detallats i exhaustius, sense perdre tanmateix llur caràcter divulgatiu, tot i les evidents diferències degudes a llur diversa autoria.

Si tant el Catàleg com l'exposició busquen mantenir un equilibri força aconseguit entre erudició i divulgació, els articles reunits sota el títol *L'Íslam i Catalunya* s'endinsen lògicament en la investigació i permeten que se'ns ofereixi un estat de la qüestió de la unió

¹ “Anuario de Estudios Medievales”, 30/1 (2000)

de temes en què aquests dos protagonistes històrics, l'islam i Catalunya, participen conjuntament. L'ordenació del volum és també clarament cronològica, però no es separa en els mateixos àmbits, sinó en sis períodes precedits d'una introducció. El caràcter del llibre permet tractar temes que l'exposició obviava. El marc geogràfic s'amplia en ocasions al País Valencià i les Illes Balears i, des d'un punt de vista cronològic, cap període resta sense tractar, des del segle VIII fins al segle XX. La introducció planteja tres temes ben dispars, la visió que tenien de Catalunya els geògrafs àrabs (Francesc Castelló), l'etimologia del corònim Catalunya (Pere Balañà) i la gènesi de l'arabisme català, tot remuntant-se a Ramon Llull, Ramon Martí i Anselm Turmeda (Joan Vernet i Mercè Viladrich). Seguidament passen a tractar-se diversos aspectes dels tres primers segles de l'Àndalus: *La conquesta musulmana i la consolidació d'un Estat: l'emirat i el califat*. Durant aquests primers tres segles al territori que esdevindrà Catalunya es perfilen en aquest període tres espais: un primer, la Catalunya Vella, en què la presència àrab i islàmica és relativament escassa, i dos altres, Lleida i Tortosa, que formaran la Catalunya Nova, integrats ambdós en la cèlebre Frontera Superior, però d'evolució i caràcter ben diferents. Pedro Chalmeta i Philippe Sénac estudien respectivament la conquesta de la Península Ibèrica i les campanyes transpirinenques. Joan E. García Biosca, Eduardo Manzano Moreno i Manuel Ación Almansa aprofiten les seves aportacions per exposar les seves teories sobre l'aparició, cronològicament paral·lela a la proclamació del califat, d'un nou model social, islàmic i de base urbana, que podem anomenar andalusí. Tot i divergir en l'explicació, els tres autors coincideixen en afirmar que, a la futura Catalunya, els casos de Tortosa i de Lleida, tot i arribar a resultats similars, exemplifiquen dos processos diferents. Si l'objectiu d'aquests autors és la societat andalusí en el seu vessant més urbà, Thomas F. Glick, en el seu article, s'ocupa de la pagesia andalusí tot resumint l'agre polèmica generada pels treballs de Pierre Guichard i altres historiadors agraris. Els articles, més concrets, de Manuela Marín sobre les biografies d'ulemes com a font per al coneixement de la societat andalusí, de Michel Zimmermann sobre les relacions de l'Àndalus amb els carolingis, d'Alberto Canto sobre la moneda i el seu caràcter d'instrument fiscal, i de Juan Zozaya sobre els objectes d'art com a símbol del poder a l'Àndalus, tanquen l'anàlisi del primer període, l'omeia. *Les taifes: l'ocàs d'una societat* és el següent apartat i inclou l'últim període andalusí "català": les taifes de Tortosa i Lleida i els breus períodes almoràvit i almohade, ben presentades, de forma resumida, per Pierre Guichard. Molt interessant, especialment pel fet que ofereix algunes notícies i idees noves, és l'article conjunt de Joan E. García Biosca, Josep Giralt, Ana Lorient i Joan Martínez sobre "La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer", en què es mostra l'existència de tres models diferenciats, el de continuïtat representat per Tortosa, el de nova planta de caràcter militar exemplificat en el cas de Balaguer, i el discontinu o de reconstrucció, representat per Lleida. Si bé els autors no ho fan —no era l'objectiu de l'article— cal ara, un cop establerts aquests models de gènesi d'un urbanisme andalusí, posar-los en relació amb la gènesi de la societat andalusina i els esmentats models tortosí i lleidatà. L'estudi d'aquest període es completa amb els treballs de Carolina Domènech i Maria Soler sobre moneda, de Jordi Casanoves sobre les comunitats jueves a l'Àndalus i de Josep Giralt sobre l'arquitectura taifa, així com amb les col·laboracions relatives a les relacions amb la Catalunya cristiana de Juli Samsó sobre la ciència andalusina,

especialment l'astronòmica i el seu pas a l'àrea cristiana, d'Eduard Carbonell sobre la influència andalusina en l'art romànic i de Marina Miquel sobre les marques comtals i la peculiar societat que aquests generaren. Caigudes Lleida i Tortosa a mitjan segle XII, apareix una nova forma de relacionar-se Catalunya amb l'Islam: la presència de musulmans a l'interior de les seves fronteres. A més, amb poc més d'un segle, Catalunya deixarà de tenir frontera directa amb territoris islàmics, i les seves relacions amb els musulmans passaran a tenir formes noves, diferents a les existents en una situació de frontera. Tot aquest canvi, que es correspon als darrers quatre segles medievals, és estudiat en l'apartat: *La conquesta feudal: el tancament d'un cicle*. Thomas N. Bisson i Manuel Riu, des de diferents punts de vista, analitzen la nova societat que s'implanta a la Catalunya Nova, hereva de la de la Catalunya Vella, però alhora singular, mentre que Josep Torró estudia els canvis generats per les conquestes del País Valencià i les Illes Balears. Els articles de Rafael Azuar, sobre la societat andalusina valenciana del segle XIII, just anterior a la conquesta cristiana, i el de Guillem Rosselló sobre els tresors d'ocultament completen la visió de la presència islàmica en el territori de la Corona d'Aragó. Per contra, els articles de Maria Teresa Ferrer i de Mercè Viladrich estudien les relacions baixmedievals amb l'Occident i l'Orient islàmic respectivament. Els arabismes del català, estudiats per Carme Barceló, i la cuina andalusina, estudiada per Josep Piera, clouen aquest apartat i, cronològicament, l'estudi de l'edat mitjana. Els tres següents apartats, *Cap a l'exclusió del musulmà*, *El redescobrimient de l'Islam: colonialisme i orientalisme*, i *Catalunya i l'Islam. Present i perspectives de futur*, ja cauen cronològicament fora l'Edat Mitjana i, per tant, els comentarem per sobre. L'article de Pascual Ortega sobre els moriscos ens ofereix un resum molt interessant, de la mateixa manera que la col·laboració de Josefina Mutgé il·lustra un cas concret lleidatà de família important musulmana. També molt interessant resulta la reivindicació de Eloy Martín Corrales de l'aspecte comercial catalanoislàmic en els segles moderns, més enllà dels dos temes "tradicionals": corsarisme barbaresc i moriscs.

Per cloure, i sobre el volum d'articles, cal esmentar que sap greu que una obra d'aquesta envergadura no presenti una edició molt més acurada en aspectes tant "senzills" com unes bones traduccions. En una obra d'aquest nivell no es poden acceptar errors evidents de traducció del francès com ara, entre altres, "restauració del *setge* metropolità de Tarragona" (p. 134), o l'ús de formes castellanes i franceses per a noms catalans (Murviedro, p. 132, Castel Roussillon, Pyrenees-Orientales, p. 149) o de formes híbrides com ara Saint Géraud d'Orlhac (p. 106). Tanmateix, cal reconèixer que aquests lamentables errors, atribuïbles a l'edició, potser apressada per la inauguració de l'exposició, no desmereixen en res el contingut de les aportacions que alguns dels millors especialistes realitzen en els seus camps d'investigació.

CARLES VELA I AULESA
Institució Milà i Fontanals, CSIC. Barcelona

PUBLICACIONES SOBRE TRADICIÓN CLÁSICA

The Classical Tradition in the Middle Ages and the Renaissance (Proceedings of the first European Science Foundation Workshop on "The Reception of Classical Texts", Florence, Certosa del Galluzzo, 26-27 June 1992). Edited by Claudio LEONARDI; Birger MUNK OLSEN, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1995. 283 pp.

Aquest recull és el resultat de la primera trobada realitzada per la European Science Foundation per tractar el tema de "la tradició clàssica a l'Edat Mitjana i al Reanixement". A part de la presentació i les conclusions elaborades per B. Munk Olsen, es recullen aquí onze ponències que tracten aspectes molt diversos sobre la recepció dels autors clàssics. En primer lloc es presenta un treball de caire més aviat teòric de Peter Lebrecht Schmidt sobre la història de la recepció i de les traduccions de la literatura llatina clàssica a l'edat mitjana, que és un aspecte bastant negligit entre els teòrics de la recepció. Segueixen tres articles que es podrien titllar de caràcter local, en el sentit que s'ocupen de la qüestió de la recepció en contrades concretes: així Johann Peter Gumbert fa una nova valoració dels manuscrits medievals de la Biblioteca Universitària de Leiden, en tant que Albert Derolez es centra en els catàlegs medievals de les biblioteques d'Alemanya i dels Països Baixos, i Aires A. Nascimento s'ocupa de la recepció dels autors clàssics a Portugal. Un altre bloc el constitueixen dues ponències que aborden temes de filologia menor, com és el cas de Michael D. Reeve que estudia els manuscrits de la *Familia Cusana* de dos discursos de Ciceró, el *De lege agraria* i el *In Pisonem*, i d'Antoine Wlosok que resegueix els elements marginals, anotacions del corrector i les il·lustracions del manuscrit 837 de la Biblioteca Universitària de València. Un quart apartat dedicat a la recepció d'autors particulars englobaria també dos treballs més, el que Kurt Smolak dedica a la recepció d'Ovidi al segle XIII i el que Nikolaus Henkel dedica a tractar les relacions de l'Eneida de Virgili amb el Roman d'Eneas. Finalment, el darrer bloc comprèn les dues ponències de tema humanístic, el de Maria Rosa Cortesi sobre la tècnica de traducció dels humanistes i el de Marianne Prade sobre les traduccions de les Vides de Plutarc en el segle XV a Itàlia.

Al marge del valor de cada una de les ponències, algunes molt notables, caldria destacar l'anàlisi de l'estat de la qüestió que fa a tall de conclusió Birger Munk Olsen i també la compilació bibliogràfica de la recepció de la literatura clàssica dels segles IX al XV que juntament amb el mateix Munk Olsen fa Pierre Petitmengin. La classificació que presenten caldrà tenir-la molt en compte.

John O. WARD, *Ciceronian Rhetoric in Treatise, Scholion and Commentary*, Turnhout, Brepols, 1995. Colecció: «Typologie des sources du Moyen Âge Occidental», Fasc. 58. 373 pp.

La presente obra, junto con los fascículos 59 (Douglas Kelly, *The Arts of Poetry and Prose*), 60 (M. Camargo, *Ars dictaminis, Ars dictandi*) y 61 (Marianne Briscoe; Barbara H. Haye, *Artes praedicandi et Artes orandi*) de la misma colección constituyen conjuntamente

"Anuario de Estudios Medievales", 30/1 (2000)

una obra unitaria que tiene como finalidad cubrir todo el campo de las fuentes de las obras retóricas correspondientes a la literatura latina y a las literaturas en lengua vernácula de la Edad Media.

El fascículo que aquí reseñamos realiza un pormenorizado seguimiento de la fortuna de los tratados ciceronianos *De Inventione* y *Ad Herennium* desde Mario Victorino y Agustín hasta la llegada de la imprenta. El periodo queda dividido en tres fases: De M. Victorino y Agustín al siglo XI, del siglo XI al siglo XIII, y del siglo XII a la aparición de la imprenta. En cada una de estas etapas se estudian los tratados que toman como base las obras ciceronianas, los comentarios que a éstas afectan y los escolios y glosas explicativas que en ocasiones los acompañan. Esta parte compendiaria, la más extensa, se complementa con otra (caps. III-VI) en la que se tratan cuestiones filológicas de orden diverso que afectan tanto a los tratados como a los comentarios: autoría, tradición manuscrita, lengua, influencias, ediciones, etc. El conjunto se completa con una buena bibliografía y un correcto índice de temas y nombres, y otro de manuscritos citados.

Este trabajo, junto con los complementarios, a los que nos referíamos al inicio de esta reseña, será sin duda un elemento de referencia imprescindible para todo aquél que quiera adentrarse en el, nada fácil, campo de la retórica medieval.

PERE QUETGLAS
Universitat de Barcelona